
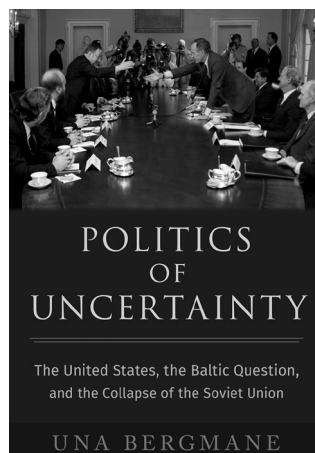

Neērtais Baltijas jautājums atmodas periodā*

Recenzija par grāmatu: Una Bergmane.
*Politics of Uncertainty: The United States, the Baltic
Question, and the Collapse of the Soviet Union.*
New York: [2023]. 241 p. ISBN 978-0197-578-34-6

Jānis Taurēns, *Dr. hist.*

 0000-0001-6837-3901

2023. gadā Ņujorkā, Oksfordas Universitātes apgādā, klajā nākusi vēsturnieces Unas Bergmanes grāmata *Politics of Uncertainty: The United States, the Baltic Question, and the Collapse of the Soviet Union*, kas veltīta Baltijas jautājumam starptautiskās attiecībās laikā, kad Baltijas valstu tautas cīnījās par savu valstu neatkarības un valstiskuma atjaunošanu. Kā redzams virsrakstā, galvenā lielvalsts, kuras lomu Baltijas jautājumā pētījusi autore, ir tieši Amerikas Savienotās Valstis. Nav jau tā, ka problēma nebūtu pētīta,¹ bet Unas Bergmanes pienesums acīmredzot ir visnozīmīgākais.

Una Bergmane ir vēsturniece un politikas zinātniece, kura pēc vēstures studijām LU beigusi elitāro Parīzes politisko pētījumu institūtu (*Sciences Po, Institut d'études politiques de Paris*), pēc tam turpinot pētniecību dažādos akadēmiskos centros. Pētījuma pamatā ir plašs avotu un literatūras klāsts. Interesanti un nozīmīgi avoti ir ASV administrācijas dokumenti, kas ietver memorandus prezidentam Džordžam Bušam (*George Bush*), citi ASV un Rietumvalstu arhīvu dokumenti. Darbā izmantoti pasaules līderu memuāri, piemēram, mūsu vēstures literatūrā dažkārt citētie Dž. Buša un viņa drošības padomnieka Brenta Skaukrofta memuāri, ASV vēstnieka Maskavā Džeka Metloka atmiņas, un arī daudzu citu Rietumu politiķu, kā arī baltiešu (Vitauta Landsberģa, Edgara Savišāra) memuāri. Interesanti ir tādi Maskavas izcelsmes avoti kā Politbiroja dokumenti un padomju komisijas, kas pētīja Molotova–Ribentropa

* Šīs publikācijas tapšanu finansējusi Latvijas Zinātnes padome, projekts “Latvijas 20.–21. gadsimta vēsture: sociālā morfoģenēze, mantojums un izaicinājumi”, projekta Nr. VPP-IZM-Vēsture-2023/1-0003.

pakta problēmas materiālus. Liekas, ka salīdzinoši maz izmantoti Latvijas avoti un zinātniskā literatūra.

Autore uzsver, ka grāmata piedāvā stāstu par to, kā Maskava un Vašingtona centās risināt problēmas, kas saistījās ar neatkarības kustībām padomju perifērijā, konkrēti, Baltijas valstīs. Šīs problēmas arvien pieauga un sāka traucēt to “reālo” problēmu risināšanai, kas patiesībā likās svarīgākas, proti, starptautiskās kārtības un PSRS iekšpolitiskās sistēmas transformācijas jautājumiem. Nozīmīgs analītisks koncepts ir nenoteiktības (*uncertainty*) jēdziens, to izraisīja Mihaila Gorbačova kā reformistu līdera negaidītā nonākšana padomju varas virsotnē, gan viņa darbības perspektīvas neprognozējamā perestroikas procesa apstākļos.

Darba pirmajā nodaļā “Baltijas jautājuma izcelsme” autore norāda, ka dažādi aktori, t. sk. ASV administrācija un Kongress, piekrita, ka Baltijas jautājums nav PSRS iekšējā lieta, bet nebija vienota viedokļa, kā šo problēmu risināt. Autore uzsver okupācijas neatzišanas politikas un baltiešu trimdnieku politiskās cīņas nozīmi, piemēram, viņu ilgstošos sakarus ar Kongresu. Viņa atgādina lasītājam par 1940. gada Samnera Velsa (*Sumner Welles*) deklarāciju par aneksijas neatzišanu, par amerikāņu diplomātijas tradīcijām, kas saistītas ar ASV vēstniecību Rīgā kā PSRS novērošanas centru,² par debatēm par Baltijas jautājumu Otrā pasaules kara laika diplomātijā, izturot PSRS spiedienu. Rietumu lasītājam nepieciešamas pamatzīņas par stāvokli Baltijā okupācijas periodā un tā noslēguma posmā, Baltijas tautu kustību veidošanos. Mūsu lasītājam mazāk pazīstamas ir padomju Politbiroja debates jau 1988. gada rudenī pēc pirmajiem Baltijas tautu kustību soļiem. Autore secina, ka Baltijas problēma 1988. gada noslēgumā pat nebija visaktuālākā Maskavai salīdzinājumā ar ekonomiskajām grūtībām un krīzi Kalnu Karabahā.

Darba otro nodaļu sauc “Vai jūs pamānījāt mūsu prombūtni? Baltijas jautājums 1989. gada *annus mirabilis* laikā”. Brīnuma gada notikumi Austrumeiropā kļuva par nozīmīgu stimulu Baltijas neatkarības centieniem. Sandra Kalniete gan mīl uzsvērt, ka baltiešu brīvības centieni bija hronoloģiski pirmie.³ Mazāk pazīstams ir arī restaurācijas koncepts (*restorationism*), kas lielā mērā kļuvis par pamatu neatkarības atjaunošanai. Sava nozīme bija Baltijas valstu vēsturei, tostarp debatēm par Molotova–Ribentropa pakto, no tā izrietošajai padomju režīma leģitimitātes noliegšanai, represiju upuru atcerei. Svarīga 1989. gada norise bija PSRS tautas deputātu vēlēšanas pavasarī, kurās tautu kustības guva pārliecinošas uzvaras, satriecot Politbiroju Maskavā, kā arī PSRS tautas deputātu kongress, kas sanāca maijā un kļuva par baltiešu deputātu tribīni, panākot arī Molotova–Ribentropa pakta izmeklēšanas komisijas izveidi.

Viens no 1989. gada notikumiem bija Dž. Buša un M. Gorbačova samits decembra sākumā Maltā, akcija “Baltijas ceļš” bija aktualizējusi Baltijas tautu neatkarības centienu nozīmi. Autore ar zināmu skepsi izturas pret plaši izplatīto, bet visnozīmīgākajos avotos apstiprinājumu negūstošo versiju par it kā notikušo vienošanos, ka Gorbačovs nelietos Baltijā spēku, bet ASV neatbalstīs Baltijas tautu neatkarības centienus. Savā ziņā Baltijas jautājuma iztirzāšana šajā līmenī bija pat netiešs panākums.

Darba trešā nodaļa “Ceļot jauno pasaules kārtību? Lietuvas krīze 1990. gada pavasarī” raksturo vēstures posmu, kurā lielā mērā dominēja ārējie spēlētāji, it īpaši ASV administrācija. Pēc Lietuvas neatkarības pasludināšanas Baltijas jautājums kļuva par juridisku un politisku problēmu. Juridiski Rietumvalstīs, pretēji baltiešu cerībām, prasīja, lai tās īstenotu efektīvu kontroli pār savu teritoriju kā atzišanas priekšnoteikumu. Politiski, protams, bija jārēķinās

ar iespēju, ka Baltijas krīze pārtrauks Rietumiem ārkārtīgi vēlamu pāreju uz jaunu – pēc aukstā kara – kārtību. 1990. gada maijā britu premjere Mārgareta Tečere (*Margaret Thatcher*) vēstulē Anatolijam Gorbunovam norādīja, ka Lielbritānija neatzīst Baltijas valstu inkorporāciju PSRS, tomēr “efektīva un ilga Baltijas neatkarība būs atkarīga no līguma ar Padomju Savienību”.⁴

No Rietumu viedokļa Vācijas apvienošanas problēma aizēnoja Baltijas jautājumu, bija pavēries “iespēju logs” lielajam darījumam (*grand bargain*) ar Maskavu. Baltijas krīze apdraudēja labās attiecības ar PSRS un pat Gorbačova politisko likteni un tādējādi varēja aizvērt iespēju logu.

Daudziem baltiešu lasītājiem Rietumu ciniskie aprēķini varētu likties nepieņemami un, zinot gala rezultātu, arī pārlietu piesardzīgi. Tādu reakciju arī izraisīja šī politika Baltijā, baltiešu diasporā un pat Kongresā.

Vispirms ASV administrācija vēlējās novērst spēka lietošanu Lietuvā, interesants ir secinājums, ka tas bija pat svarīgāk par neatkarības problēmu un ne tik daudz pašu Baltijas valstu likteņa dēļ, cik tādēļ, ka reportāžas par tankiem Baltijas pilsētu ielās ietekmētu attiecības ar PSRS un palielinātu arī iekšpolitisku spiedienu uz administrāciju.

Autore trāpīgi uzsver, ka Rietumu valdības baidījās gan darīt par maz, lai nepieļautu spēka lietošanu, gan pārspilēt potenciālo spiedienu. Šajos apstākļos lielu uzsvāru Vašingtona lika uz nepublisku diplomātiju – Buša vēstulēm Gorbačovam, Dž. Metloka komunikāciju ar PSRS vadību, atbalstu Vācijas un Francijas valdību centieniem noregulēt situāciju – un apsvēra ekonomisku spiedienu uz PSRS.

Viens no risinājumiem, ko piedāvāja administrācija, bija referendums Lietuvā. Maskava droši vien saprata, ka šāds referendums beigtos ar neatkarības idejas uzvaru un pēc tam būtu grūti izvairīties no sarunām ar Lietuvu. Interesanta ir

detalizēta ASV valsts sekretāra Džeimsa Beikera (*James Baker*) un PSRS ārlietu ministra Eduarda Ševardnadzes aprīļa sākuma sarunu analīze. Tā parādīja būtiskas viedokļu atšķirības, bet atspoguļoja arī padomju diplomātijas tradicionālos melus. Ševardnadze klāstīja Beikeram, ka padomju sabiedrību satraukusi ASV 1989. gada nogales intervence Panamā, salīdzinot šo situāciju ar Baltijas problēmu.

Autore mazliet ironiski atzīmē, ka Latvijas centieni pieņemt mērenāku neatkarības deklarāciju atstāja Gorbačovu neietekmētu. Latvijas pārstāvji pat lūdza Gorbačova līdzgaitniekus panākt, lai padomju vadītājs uzmanīgi izlasītu A. Gorbunova vēstuli, kurā viņš uzsvēra, ka Latvijas tauta noticējusi un sekojusi Gorbačova uzsāktai pārbūvei.⁵

Šajā periodā tika pieliktas lielas pūles, lai panāktu kompromisu starp PSRS centrālo varu un Lietuvu, piemēram, Lietuvas neatkarības akta apturēšanu. No mūsdienu viedokļa, protams, Lietuva no tā neko nezaudēja un PSRS neko paliekošu neieguva.

Darba ceturtajā nodaļā aplūkoti izšķirošie notikumi PSRS pastāvēšanas pēdējā cēlienā. Lietuvas neatkarības deklarācijas apturēšana 1990. gada jūnijā mazināja ASV valdības bažas par Baltijas likteni, tomēr brieda nopietna krīze ar Gorbačova pavērsienu reakcijas virzienā. Tas tika pamanīts gan Vašingtonā, gan Baltijā. Bušs savā politikā bija piesardzīgs un pat neņēma vērā padoto ieteikumus distancēties no Gorbačova. Autore īsi, bet izsmēloši aplūko janvāra krīzi Baltijā. Novatorisks liekas secinājums, ka vardarbība Baltijā pārkāpa perestroikas principu par spēka nelietošanu iekšējā un ārējā politikā. Problēma par Gorbačova tiešo atbildību, kā šķiet, vispār nav atrisināma, balstoties uz zināmajiem avotiem, bet autore pamatoti uzsver – viņš nenosodīja vardarbību un neveica izmeklēšanu, un neizteica nožēlu par upuriem.

Rietumu aso reakciju daļēji noteica Baltijas īpašā vēsturiskā loma. U. Bergmane

atzīmē, ka sava nozīme bija arī etniskiem aizspriedumiem – vardarbība civilizētajās Rietumu republikās tika uztverta asāk nekā eksotiskajos Austrumos, piemēram, Kaukāzā. Arī tādus secinājumus līdzšinējā literatūrā sastapsim reti. Autore atspoguļo arī Baltijas valstu diplomātiskos panākumus 1991. gada pavasarī, augot Rietumu interesei un diplomātisko kontaktu līmenim. Īpaša vieta bija Baltijas valstu un Krievijas prezidenta Jelcina aliansei, kuras nozīme pakāpeniski pieauga. Autore aplūko arī 1991. gada Baltijas tautu nobalsošanas par neatkarību, uzsverot, ka Igaunijas un Latvijas rezultāti pārsteidza Gorbačovu, Rietumus un pašus baltiešus, nodemonstrējot arī daļas krievvalodīgo iedzīvotāju atbalstu apstākļos, kad tautu kustību galvenais dzinējspēks bijis nacionālisms, tomēr tautu kustības risināja arī demokrātijas, tiesiskuma, ekonomisko reformu un citas visiem iedzīvotājiem svarīgas problēmas. Latviešu lasītājam jauns ir arī Buša vizītes Maskavā 1991. gada vasarā apskats Baltijas jautājuma kontekstā.

Bēdīgi slavenais augusta pučs, tā izgāšanās un Jelcina dekrēti par Baltijas valstu

neatkarības atzišanu noveda pie tā, ka Rietumvalstis pēc īslaicīgām svārstībām un vēl joprojām pārāk piesardzīgi atskatoties uz Gorbačovu atzina Baltijas valstu neatkarību. Salīdzinoši īsā laika posmā bija gūta vēsturiska uzvara.

Kopumā darbs ir viegli lasāms un ļoti informatīvs, vērtīgs pienesums Baltijas valstu diplomātiskajā vēsturē. Šad un tad ieskanas viegli kritiskas notis par pašu Baltijas tautu kustību pamatkonceptijām un to īstenošanu, piemēram, nacionālisma un restaurācijas lomu.

Darba secinājumos uzsvērts, ka tradicionālie naratīvi uzsver lielvalstu – ASV, PSRS, Krievijas – rīcībspēju PSRS sabrukuma krīzē. Autore uzsver, ka parādījusi arī to spēku lomu, kuri nav varas hierarhijas virsotnē, šajā gadījumā Baltijas tautu kustības. Situāciju ietekmēja sarežģītu tiesisku un politisku apstākļu kopums, Rietumvalstis uzskatīja par prioritāriem citus jautājumus. Darbs tādējādi parāda, kā tautas var ietekmēt savu likteni strauju starptautisku pārmaiņu vētrās. Darbs ir veltīts ļoti nozīmīgiem procesiem Baltijas tautu un Latvijas vēsturē un noteikti būtu jāpublicē latviešu valodā.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

- ¹ Sk., piemēram, EDIJS BOŠS. Ārpolitikas konceptualizācijas Atmodas periodā. In: DIĀNA POTJOMKINA, ANDRIS SPRŪDS, VALTERS ŠČERBINSKIS (red.). Latvijas ārlietu simtgade. I sēj. Rīga 2016, 124.–144. lpp., vai EDIJS BOŠS. Three Little Finlands. The Balt's Strategic Conceptions of the Pre-Recognition Period, 1988–1991. In: INESIS FELDMANIS, JĀNIS TAURĒNS (red.). 1990. gada 4. maija Latvijas Neatkarības deklarācija: starptautiskie un iekšpolitiskie aspekti. Rīga 2011, 125.–166. lpp. Interesants šai kontekstā ir zviedru diplomāta darbs, sk.: LARSS PETERS FREDĒNS. Baltijas brīvības ceļš un Zviedrijas diplomātija 1989–1991. Rīga 2007.
- ² Sk., piemēram, MARIKA SELGA. U.S. Legation in Riga as a Gateway: Reflections in Frederick W. B. Coleman's 1923 Diary. In: Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture 2022, 13/14, 79.–100. lpp.
- ³ SANDRA KALNIETE. Rietumvalstu nostājas maiņa Baltijas valstu neatkarības atzišanas jautājumā. In: FELDMANIS, TAURĒNS, 1990. gada 4. maija Latvijas Neatkarības deklarācija, 113.–124. lpp., šeit 113. lpp.
- ⁴ MĀRGARETA TEČERE. Dārgais Gorbunova kungs. In: Padomju Jaunatne, 16.06.1990., 1. lpp.
- ⁵ Sk.: Vēstījums PSRS prezidentam M. Gorbačovam. In: Cīņa, 09.05.1990., 1. lpp.